

МЯСТОТО НА МАНАСТИРИТЕ В КУЛТУРНИЯ ЖИВОТ НА СТОЛИЦАТА ТЪРНОВ

Йордан АЛЕКСИЕВ (Велико Търново)

В памет на Ат. Попов

Археологическите проучвания на Царевец — основната столична крепост — доведоха до изясняването на плана и строителната история на царския дворец и Патриаршията, до разкриването на 22 средновековни църкви, около 500 жилища, градоустройствената структура и архитектурния облик¹.

На Царевец се разкриха основите на четири градски манастира, разположени на: терасата при „Балдуиновата“ кула, при западната крепостна стена (църква № 10), западния склон (църква № 14) и терасата на Лобната скала. Манастирите се състоят от църква, манастирски постройки (жилища, трапезария, игуменарна и др.) като обединяващо звено е манастирският двор. Естествен акцент в ансамбъла е църквата, разположена на най-удобното място². Манастирите са били важен елемент в градоустройствената структура и същевременно изолирани от градската среда. По-големи манастири се разкриха в поречната ивица на Янтра, в „новия“ град между Царевец и Трапезица: Великата лавра „Св. 40 мъченици“ и манастира при църквата „Св. Димитър“. Те имат същата планова схема, но и при двата тя е значително по-богата³. Голям е бил и манастирът при църква № 8 на хълма Трапезица⁴. Освен центрове на религиозния живот в столицата търновските манастири са важни просветно-книжовни средища. Отново искам да припомня, че основният грамотен слой през Второто българско царство е монашеството. Разбира се, тази грамотност е на различни нива, така както можем да съдим от останените съчинения, приписки, преписи и графити. Намерените в манастирите предмети, свързани с образованието — писала и абecedари (при Лобната скала, при църквата „Св. Димитър“, църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ и др.) сочат, че обучението на „четмо и писмо“ е характерна за манастирите дейност. Особено красноречиви в тази насока са сведенията на писме-

ните извори. В „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак се казва, че „... тя (пещерата — б. м. Й. Ал.) се намираще далеко от градския и всякакъв друг шум. Той въздигна (при нея) храм в чест на пресветата Троица, на която беше поборник. При него (патриарх Евтимий — б. м.) Се събраха рояк ученици. . . Но с що (се занимаваше)? С превеждане на божествени книги от гръцки на български“ (подч. мое — Й. Ал.)⁵. Школата на Евтимий привличала „множество хора — не само от българския род, които той имаше за свои по апостолски жребий, но и от всички страни — на север до Океана и на запад до Илирик. . .“⁶. И не е случаен фактът, че именно учениците на Евтимий, по-късно оказали изключително влияние върху развитието на културния и интелектуалния живот в съседните славянски страни и Русия⁷. Разбира се, тук става дума за манастир, свързан с дейността на един от най-големите книжовници на Второто българско царство, но и другите градски и крайградски манастири давали своя принос за образованието на столичното население.

Подобна картина на съсредоточие на манастири в градовете, както и в близката им околност, е известна от други християнски градове. Подобно е положението в Киев, където много от манастирите се намирали вътре в градските стени, а останалите били разположени извън тях, в близката околност⁸. В Псков в периода XIV—XV в., както и предхождащата епоха, съществувала традицията манастирите да се изграждат вътре и вън от града, в неговата околност⁹.

При търновските манастири, разположени в рамките на града (Царевец, Трапезица и „новия град“), както и тези в близката и по-далечна столична околност, се разграничават няколко етапа на активно манастирско строителство: Първият се свързва с първите Асеновци като особено ревниви в това отношение са били цар Калоян и цар Иван Асен. Вторият се отнася към края на XIII-началото на XIV в., когато са построени манастирите на Царевец и царуването на Иван Александър (първите десетилетия). А третият — с царуването на Иван Шишман и особено след 1375 г., когато Евтимий Търновски заема патриаршеския престол¹⁰.

Сведения за книжовните занимания на монасите намираме в Устава на Студийския манастир. Според него, монашеското братство в определени часове се събирало в манастирската библиотека да чете, а част от братята се занимавали с преписване на книги¹¹. Книгите били много скъпи (това според мен обяснява и честото споменаване на дарителите или собствениците на книги в много от приписките). Напр. във Византия през XI в. за една книга можело да се купи голям градски дом или 12 ха земя¹². В този случай навярно се оценявали не само скъпите материали, но и трудът на автора или преписвача, на миниатюриста и останалите специалисти, които подвързвали и украсявали книгата.

Към повечето манастири и някои църкви се създавали училища и библиотеки като особено старание проявявали владетелите. Както смята

Б. Д. Греков децата на владетелите, княжеските мъже и болярите се привличали към учението не за да станат духовници, а да се подготвят като образовани хора за държавни дейци, способни да поддържат отношенията с Византия и другите страни¹³. В тази връзка е много показателно сведението в преписката на цар Калоян и архиепископ Василий до папа Иннокентий III. В писмо от ноември 1204 г. цар Калоян пише, че „при твоята пък велика светост изпроводиш две момчета, едното се казва Василий, а другото Витлеем. Нека бъдат дадени по нейна повеля да научат в училището латинско писмо, защото тук нямаме граматичи, които могат да преведат писмата, които ни изпращате. И когато те се изучат, нека бъдат върнати при моето царство“¹⁴. От писмото на архиепископ Василий от ноември същата година научаваме една любопитна подробност — „... нека знае при това ваша велика светост, че ви изпровождам по повеля на господаря цар две момчета — едното е син на свещеника Константин, а другото на царя, та да изучат по нареждане на ваша светост латинското писмо“¹⁵.

По-голямата част от запазените книжовни паметници от Второто българско царство са написани в столичния Търнов с помощта на „благверните“ български владетели:

Хилендарско евангелие: „... Благоизволи с усърдието на своето сърце великият Георги (II Тертер), син на великия цар Теодор Светослав, владетел на българския и гръцкия скиптър, и аз преписах това четвероблаговестие по повеля на негово царство и слава, хвала и чест на Отца и Сина и Светия Дух и на неговото царство за премахване и опрощаване на греховете в годината 6830 (= 1321/1322), индикт V“¹⁶. Благовестие на Йоан Богослов: „... по повеля и трудолюбиво залягане на всеосвещения патриарх на богоспасения Цариград Търнов и на цяла България господин Симеон това благовестие на Йоан Богослов бе преведено от гръцки на български език, заедно с неговите отговори от ръката на Теотокий, наречен Псилица, в годината 6856 (= 1347/1348), индикт I“¹⁷.

Иван Александровият (Лаврентиев) сборник: „... В годината 6856 (= 1347/1348), индикт I, бе написана тази душеполезна книга за благоверния и христоролюбивия, превисокия и самодържавния цар на българите и гърците Иван Александър. . . Защото всички божествени книги са подобни на извори с чиста вода и всеки, който пристъпва с усърдие, се насища с жива вода, която води към вечния живот. + Труд и мъка на многогрешния уж свещеноиннок Лаврентий“ (подч. мое — И. Ад)¹⁸.

Зографският апостол от 1359 г.: „... Спаси и помилуй твоя раб, многогрешния Младен, който. . . повели да бъде преведена тази книга, наречена деяния на апостолите. . . Тогава държеше скиптъра на българския престол, христоролюбивият и самодържавният цар Иван Александър и тогава течеше годината 6867 (= 1358/1359), индикт XXII, . . . Лалое грешният писа това и го преведох с помощта на моя господар Христа“¹⁹.

33. Търновска книжовна школа. Т. 6.

Ватиканският препис на българския превод на Манасиевата хроника по поръка на цар Иван Александър, преписана от поп Филип²⁰.

Четвороевангелие на цар Иван Александър, „... който написа тази книга се нарича монах Симеон, раб на господаря моя цар“²¹.

Стихар: „... Настоящият стихар бе написан от моята ръка — грешник, свещеноиннок Калист Гарелли, уж духовник и йеромнимон. При царуването на нашите самодържавни царе Иван Александър и новопросветената Теодора. В годината 6876 (=1368), индикт VI,20(?) ден на месец октомври(?)“²²

От приписките прави впечатление, че голяма част от книжовниците са монаси, работили навярно в царския и Патриаршеския скрипторий или големите търновски манастири.

Дейността на търновските манастири като центрове на просветно-книжовния живот е засвидетелствувана от многобройния епиграфски материал открит при археологическите разкопки, който дава възможност да се определи грамотността на различни социални групи от столичното население. Освен професионалните граматисти-преводачи, писачи и преписвачи на книги, работили в царския и патриаршески скрипторий, както и при големите търновски манастири (Св. Троица, свързан с дейността на Евтимий Търновски, Преображенския манастир, Килифаревския манастир, манастира при Великата лавра и др.), грамотността била позната и на широките слоеве столично население²³.

Манастирите в столицата Търнов с приманастирските училища и скриптории били средища на просветата, в които ставало обучението на „четмо и писмо“. Широкото разпространение на ниската или елементарна грамотност е явление, което характеризира културния живот на столицата, особено през втората половина на XIV в. Грамотността давала самочувствие — за това свидетелствуват многобройните паметници, по-голямата част от които започват „азъ ... писахъ“ (със задължителното споменаване на името на писача т. е. на грамотния човек) като първото лице, единствено число е показател за нарасналото самочувствие. Това личи и от своеобразните „автографи“ на собствениците на старите съдове, изписани на дъната или стените им. Широката народна грамотност през втората половина на XIV в. свидетелствува, че голяма част от столичното население е преминало през първата степен на обучението²⁴. Заслуга за това имали преди всичко манастирите, някои от които били центрове на книжовния и интелектуален живот на царството и останалите славянски страни. В тази връзка е достатъчно да споменем феномена Търновска книжовна школа и реформата на Патриарх Евтимий. От друга страна превеждането и написването на похвални слова и жития с определена патриотична насоченост утвърждавала здравите народностни традиции и чувството за историчност и историческа памет у българите, съхранила ги във вековете на робството.

БЕЛЕЖКИ И ЛИТЕРАТУРА

¹ За тях вж. Поредицата Царевград Търнов; т. I, С., 1973; т. II, С., 1974; т. III, С., 1980; История на Велико Търново, т. I, С., 1986; Царстващият град Търнов, С., 1985; Културата на средновековния Търнов, С., 1985.

² Алексиев, Й. Търновските манастири. Манастирите на Царевец, ГМСБ, ХХ (под печат).

³ Попов, Ат. Търновската Велика лавра, ИБИД, XXXIII, С., 1980, с. 83—98; същият, „Новият град“ в средновековната столица Търнов, Векове, 1978, 2, с. 5—13; Я. Николова, Църквата „Св. Димитър“, В: Царстващият град Търнов, С., 1985, с. 106—111.

⁴ Още Мавродиев, Н. привличайки сведения от житието на Св. Иван Рилски, написано от патриарх Евтимий и разкритата от Ж. Съор църква (№ 8) прие, че тя е манастирска, а означената като № 9 църква прие, че е манастирската трапезария. Вж. П. Мавродиев, Старобългарското изкуство XI—XIII в., С., 1966, с. 89—90. Последните години започнаха археологически разкопки със задача да се изясни архитектурният тип на църквата и нейната строителна история. Задача на бъдещите проучвания ще бъде теренът около църквата с оглед разкриването и изясняването на манастирските постройки. Разкопките се провеждат под ръководството на Й. Алексиев и Р. Анчева.

⁵ Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, Христоматия по старобългарска литература, С., 1978, с. 428.

⁶ Пак там, с. 433.

⁷ Вж. Лихачов, Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России, М., 1958; Е. Георгиев, Българската литература в общославянското и общоевропейско литературно развитие, С., 1973.

⁸ Толочко, П. П. Древний Киев, Киев, 1976, с. 888.

⁹ Лабутина, И. К. Историческая топография Пскова в XIV—XV вв, М., 1985, с. 193.

¹⁰ Вж. Алексиев, Й. Бележки за ранната история на търновските манастири, В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев, В. Търново, 1993, с. 189—198.

¹¹ Толочко, П. П. Пос. съч., с. 160

¹² Пак там

¹³ Пак там, с. 158

¹⁴ П. Петров, В. Гюзелев, ХИБ, 2, С., 1978, с. 44

¹⁵ Пак там, с. 52

¹⁶ Пак там, с. 415

¹⁷ Пак там, с. 419

¹⁸ Пак там

¹⁹ Пак там, с. 421

²⁰ Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 347

²¹ Петров, П., Гюзелев, В. ХИБ, ... с. 421

²² Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 176

²³ вж. Алексиев, Й. За грамотността на населението в Търново, В: Средновековният български град, С., 1980, с. 212